

פרק חמישי

ענייני שלטון

ארץ קָדָם אינה מוכרת היום כערש התרבות האנושית. הסיבה העיקרית לכך היא שלאורך כל תולדותיה לא היתה בה ממלכה חזקה ולא נוצרה בה חברה מתוקנת ומסודרת בעלת שלטון מרכזי הממוקם בעיר-בירה מפוארת. לעיתים קרובות מסבירים את החוסר הזה בכך שכנען היא ארץ הררית בצפונה וצחיחה בדרומה, והרבה פחות פוריה מגדות הנהרות הגדולים שבמצרים ובמסופוטמיה. עוד מוסיפים כי מיקומה, הדחוק בין שתי מעצמות, מצרים ומסופוטמיה, מנע מן החברה הכנענית להתפתח לממדים גדולים.

אבל ההסברים האלה אינם מספקים. במשך אלפי שנים שלטו הכנענים ברוב נתיבי הסחר של העולם העתיק באמצעות שליטה בעולם המתכות. ועם זאת, הם לא יסדו ממלכה אדירה, יבשתית או ימית. לדעת חוקרים רבים הדבר מעיד על העדר מוחלט של מודעות פוליטית בקרב הכנענים. לא מזמן הצדיק היסטוריון אחד את כיבוש ארץ כנען על-ידי כובשיה השונים במלים הבאות:

בהעדר תחושה עצמית ומשותפת, בהעדר תחושה של שותפות גורל מתגשמת, הכלל הוא פוליטי רק למראית עין, והוא מסוגל לשרוד אך ורק כאזור הנמשל מבחוק וכפוף להוראותיו.¹

האם דעה זו אינה ניסיון למצוא בעבר הרחוק צידוק מוסרי, על חשבון הכנענים, לתנופת הכיבוש של האירופים שנמשכה כארבע מאות שנים? ובמקום "העדר מודעות פוליטית", כפי שרבים ממהרים לסכם, אולי מדובר כאן בצורת ארגון שונה לחלוטין, המתאימה להשקפת-עולמם של גיבורי-התרבות הכנענים?

עיקרון הרשותנות

¹ Forget, 2001. לאחר הסברים מלומדים רבים הציג האיש באור חיובי את הכיבוש הרומי של כנען. המחבר חוזר על דברי הבלע של הרומאים על הכנענים, ששימשו כתירוץ מוסרי להפרת ההסכמים עם קרתאגו, דבר שהוביל להשמדת העיר והתרבות הפניקית.

ההתיישבות החדשה שבאה בעקבות מהפכת המים של התקופה ההכלקוליתית ערערה את סדר העולם הישן. בעלי הכוח, כלומר האנשים שקבעו את זכויות הגישה למים ואת זכויות עיבוד הקרקעות שבסמוך למים, איבדו פתאום את מקור סמכותם. אבל המהפכה הזאת לא יצרה מוקדי-כוח חלופיים. לא מוצאים בדרום כנען שום שליטה מרכזית על מכרות הנחושת, על אף העוצמה שהקנתה המטאלורגיה.² כללית, אין שם סימן של שלטון מרכזי בכל התקופה הכלקוליתית.³ המבנה החברתי הטיפוסי הוא של קהילות כפרים ללא מרכזים. קהילות אלה יצרו כל אחת "אזור סחר" עצמאי, כלומר אזור שבו הוחלפו מוצרים שנוצרו בתוך קהילת הכפרים. על-פי ממצאים ארכיאולוגיים יצר כל אזור כזה מרחב ברדיוס של 20-30 קילומטרים, שהתארגן סביב סדנת נפחות.⁴ לכן מכונה כל אזור כזה "מחוז נפחות".⁵ התארגנות מסוג זה, שבה יחסי החליפין מתבצעים ישירות, ללא התערבות של גורם מרכזי, מוגדרת כאן כרשותנות (heterarchy).⁶

למן התקופה הכלקוליתית נוצרו איפוא ריכוזי אוכלוסיה בכנען. אבל הם מתפתחים, בדרך כלל, בהקשר למסחר מתכות וחפצי-נחושת בקנה-מידה גדול ולמרחקים. "ערים" כגון באר שבע וערד היו למעשה בתחילתן אזורים ריכוזי של סדנאות נחושת שבהן נוצרו חפצים שנשלחו למרחקים. ערים אחרות התפתחו כנמלים או כתחנות שיירות בצמתים של צירי תנועת הנפחים או שליחיהם.

ערד היא דוגמה למה שמכונה "עיר בראשית" בכנען. היא היתה למעשה כפר גדול המאורגן סביב באר ומאוכלס בעיקר בנפחים. היא גדלה מאוד בעת התפתחות שושלת הפרעונים הראשונה במצרים, כנראה בעקבות גדול הביקוש לחפצי-נחושת בעמק היאור. אך התפתחות זו לא הפכה את ערד לעיר במובן המקובל של המלה. הבתים בה נשאו דומים מאוד

² Genz, 2001

³ Levy and Shalev, 1989

⁴ Philip, 2001, pp. 165-168; Ilan, 1995

⁵ Harrison and Savage, 2003; Philip, 2001

⁶ לרשותנות כארגון פוליטי בכנען ראו את מאמרם של Harrison and Savage, 2003. ראו גם את מאמרו של Philip, 2001. המונח *heterarchy*, המתורגם כאן ל"רשותנות", נלקח מתחום הביולוגיה, שם הוא מתאר צורת ארגון בין תאים או קבוצות תאים שלא נצפית בהם שום דירוגנות (hierarchy). הוא הומצא על-ידי החוקר McCulloch (1945) כדי לתאר את הארגון הרשתי של תאי-עצב במוח.

למבנים כפריים טיפוסיים, ולא היה בה תכנון בנייה: המבנים הוקמו באופן חופשי במרחבים פנויים, מגבלות הציגה רק הטופוגרפיה.⁷ בעיני הכנענים ל"עיר" היה תפקיד מוגדר היטב: עבודת נפחות וסחר מתכות במרחקים. למעשה היא היתה דומה יותר למה שמוגדר היום כ"אזור תעשייה". לכן ב"עיר" מסוג זה אין שום סימן של דירוג סמכויות (דירוגנות). ה"עיר" אינה שולטת על הכפרים סביבה. כללית, הערים בדרום כנען נשאר צנועות-ממדים ונטולות השפעה פוליטית של ממש. בצפון כנען היו הערים גדולות הרבה יותר, אך הדבר לא שינה את העיקרון הכללי באשר לעולם הכפרי סביב הערים.

יתר על כן, הערים אינן דבר יציב בכנען. נוצרה ביניהן רשת-על של קשרים שהתפרשו על מרחקים גדולים מאוד.⁸ הן נוסדו ונעלמו בקצב השינויים ברשת הייצור וסחר הנחושת במרחקים. לכן ההיעלמות הפתאומית של רוב הערים הכנעניות, בערך בשנת 2400 לפנה"ס, לא מסמלת התמוטטות כללית בכנען אלא שינוי בייצור ובסחר הנחושת בקנה-מידה עולמי. בהיותם עצמאיים המשיכו מחוזות הנפחות לתפקד בדיוק באותה צורה לאחר היעלמות הערים – עד סוף האלף השני לפני הספירה.⁹ תופעת הרשתנות נפוצה בעולם העתיק. בקפריסין, המושבה הראשונה של הכנענים, שהיתה מפורסמת בשל ייצור הנחושת בה, ייסוד ערים הוא תופעה מאוחרת (2500 לפנה"ס). עד אז, על אף הפעילות הגדולה בתחום הנחושת, התארגנה האוכלוסיה ברשת של כפרים ללא שלטון מרכזי. כשהופיעו הערים הראשונות (בעקבות גידול ייצוא הנחושת) הן לא שלטו בכפרים אשר סביבן, ואפילו לא באזורי מכרות, מקור העוצמה הכלכלית של האי.¹⁰ זה היתה המצב במשך כל האלף השלישי לפני הספירה באיים האֶגֶאיים,¹¹ במרכז אירופה,¹² בֵּיֶלֶם,¹³ בתרבות מְלוֹכָה,¹⁴ ואף במזרח הרחוק.¹⁵

⁷ Thalmann, 1990, p. 95

⁸ Harrison and Savage (2003, עמ' 33) כותבים: "מרכזים עירוניים אינם פועלים כיישובים בודדים ועצמאיים, אלא כחלקים של רשת כלל-אזורית של ערים, קריות וכפרים."

⁹ ראו Ilan, 1995. למעשה במשך כל ההיסטוריה התקיים בכנען מגוון של צורות שלטון שנוע בין רשתנות לדירוגנות מקומית. ההשפעה ההדרית ביניהן מנעה התפתחות של שלטון מרכזי בכנען.

¹⁰ Keswani, 1996.

¹¹ חשיבות הרשתנות להבנת המבנה הפוליטי בעולם העתיק מוסברת בספרו של Ehrenreich and coll., *Heterarchy and the Analysis of Complex Societies*

¹² Kristiansen and Larsson, *The Rise of the Bronze Age Society*, p. 133

מחוזות נפחות רשותניים התקיימו גם במסופוטמיה לפני ריכוז הסמכויות בערים.¹⁶ באורוך, כמו באַבְּלָה הכנענית, התפתח העיור על בסיס מערכת של סדנאות נפחים קטנות. גם שם לא היתה העיר בתחילתה מרכז שלטוני אזורי אלא אזור בתוך מחוז נפחות, שבהדרגה נעשה צפוף יותר ויותר. אך גם במצב זה ריכוז האוכלוסיה לא שינה את המבנה הרשותני המקורי, לפחות בהתחלה.¹⁷ מצב דומה מאפיין גם את תחילת התהוות התרבות המצרית, בשני מוקדיה.¹⁸

היחסים הבין-עירוניים יצרו מערכת מרושתת בקנה-מידה גדול, במיוחד בצפון כנען. על דרכי המעבר בין הים התיכון והנהר פרת התפתחו ערים כגון אוּגְרִית, אַלְלַח, מארי¹⁹ וגם אַבְּלָה. עיר זו, ששיגשה במיוחד במשך האלף השלישי לפני הספירה, מוכרת לנו הודות לארכיון שלה. המסמכים שנמצאו בו מגלים כי בסביבות שנת 2400 לפנה"ס היו בעיר וסביבותיה 260000 נפש. עוד מתברר כי נפחות וסחר המתכות היו העיסוקים העיקריים באַבְּלָה, שרשת הסחר שלה התפרשה לסיני, לעֵילָם, לאנאטוליה, ולעולם האַגְּאִי.²⁰

באלף השני לפני הספירה היתה אוּגְרִית עיר ענקית ומרכז הסחר העולמי של המתכות,²¹ עם צי של יותר מ-250 ספינות (בתוכן כאלה המסוגלות לשאת 500 טון) ששייטו בכל רחבי הים התיכון. אבל אוּגְרִית לא נעשתה בירתה של ממלכה עצומה. על אף עוצמתה היא נשארה מוקד בתוך "מחוז דן" – רשת של יותר ממאתיים ערים שכל אחת היתה מרושתת עם היישובים הכפריים שסביבה.

¹³ Heskell and Lamberg-Karlovsky, 1980

¹⁴ Kenoyer, 1991

¹⁵ בתאילנד, שבה פעלו מכרות ברזל מן האלף השני לפני הספירה, הרשתנות נשארה צורת הארגון היחידה של אזורי המכרות עד למאה ה-3 לפנה"ס. ראו White and

Pigott, 1996.

¹⁶ Mazzoni, 2003

¹⁷ ראו Mazzoni, 2003. המחבר מתאר גם את היחסים בין האזור הצפוף ובין סביבתו כרשותניים.

¹⁸ Wilkinson, *Early Dynastic Egypt*, pp. 28-31

¹⁹ מארי נחשבת היום כעיר מסופוטמית, אך היתה למעשה עיר מעורבת, כנענית-מסופוטמית; היא היתה על הגבול בין שני העולמות.

²⁰ ראו Pettinato, 1976. רשת זו הופכת את אַבְּלָה ללבו של תאגיד ענקי שלא ניתן לתארו באופן מדויק במושגים מודרניים. לדעת חלק מן המומחים, מדובר ברשת-סחר בלבד (ראו Gregoire and Renger, 1988, עמ' 214-215). אחרים סבורים (Astour, 1992, עמ' 57-59) שמדובר ב"אימפריה בעלת אופי מסחרי".

²¹ Zaccagnani, 1977; Knapp, 1983